

МАКАРЧУК В. В.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри теоретико-правових
та соціально-гуманітарних дисциплін
(Білоцерківський національний
аграрний університет)

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-3-1-7>

ПРАВОВИЙ СТАТУС КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ГЕТЬМАНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

У статті розглядається правовий статус козацької старшини в Українській гетьманській державі. Проаналізовано процес формування козацької старшини, як нової генерації соціальної еліти та її правовий статус. Показана роль шляхти, духовенства, рядових козаків, міщан та селян у процесі формування козацької старшини. Відображено ядро козацької старшини, яке становили тогочасні урядовці, та утвердження інституту Значного військового товариства. Описано процес виокремлення козацької старшини з-поміж рядового козацтва і перетворення її на окремий привілейований прошарок в Українській гетьманській державі.

Ключові слова: козацька старшина, реєстрове козацтво, правовий статус, значкове військово товариство, суспільний стан.

В статье рассматривается правовой статус казацкой старшины в Украинском гетманском государстве. Проанализирован процесс формирования казацкой старшины, как нового поколения социальной элиты и ее правовой статус. Показана роль шляхты, духовенства, рядовых казаков, мещан и крестьян в процессе формирования казацкой старшины. Отражено ядро казацкой старшины, которые представляли тогдашние чиновники, и утверждение института Значительного военного общества. Описан процесс выделения казацкой старшины из числа рядового казачества и превращения ее в отдельный привилегированный слой в Украинском гетманском государстве.

Ключевые слова: казацкая старшина, реестровое казачество, правовой статус, значковое военное общество, сословие.

The article deals with the legal status of the Cossack elder in the Ukrainian Hetman state. The process of formation of the Cossack elder, as a new generation of the social elite and its legal status, is analyzed. The role of gentry, clergy, ordinary Cossacks, townspeople and peasants in the process of formation of the Cossack elder is shown. The core of the Cossack elders, who were then government officials and the establishment of the Institute of the Significant Military Society, was shown. Describes the process of isolating the Cossack elder from among the ordinary Cossacks and transforming it into a separate privileged stratum in the Ukrainian Hetman state.

Key words: Cossack officers, registered Cossacks, legal status, symbolic military society, estate.



Вступ. Соціальна категорія «козацтво» формує у собі цілісну систему зі своїми структурними елементами – рядовим козацтвом, урядовою старшиною та значним військовим товариством. Формування козацької старшини, як нової генерації соціальної еліти, почалося вже з перших років Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Тривалі військові дії і соціальні конфлікти загальмували кристалізацію соціальної структури Української гетьманської держави аж до початку XVIII ст. Однак у цей період її соціальна структура нагадувала європейське корпоративне суспільство, оскільки мала вертикальну ієрархію, в якій політичний, правовий і соціальний статус особи визначався належністю до певної соціальної групи.

Постановка завдання. Проаналізувати процес формування козацької старшини, як нової генерації соціальної еліти та її правовий статус. Показати роль шляхти, духовенства, рядових козаків, міщан та селян у процесі формування козацької старшини. Відобразити ядро козацької старшини, яке становили тогочасні урядовці, та утвердження інституту Значного військового товариства. Описати процес виокремлення козацької старшини з-поміж рядового козацтва і перетворення її на окремий привілейований прошарок в Українській гетьманській державі.

Результати дослідження. На верхівці суспільства знаходилася українська еліта, яка поєднувала в собі елементи старого нобілітету – козацької старшини. Її ядро становили тогочасні урядовці – гетьман, генеральна старшина (генеральний обозний, писар, два осавули, хорунжий, бунчужний, два судді, підскарбій), полковники і полкова старшина (обозні, писарі, осавули, хорунжі), а також сотники і сотенна старшина. У науковій літературі цей соціальний прошарок отримав назву «урядова старшина» [1, с. 11].

Протягом другої половини 40-х – 50-х рр. XVII ст. лави козацької старшини поповнилися за рахунок старшин реєстрових полків, які перейшли на сторону гетьмана і користувалися великим авторитетом серед козацтва завдяки своїм здібностям та військовим заслугам. Власне із цього кола вийшов Богдан Хмельницький і його найближчі соратники, які стали на чолі війська буквально на початку війни: Кіндрат Бурлай (Бурляй), Федір Вешняк, Матвій Гладкий, Філон Джеджалій, Лаврін Капуста, Роман Катіржний, Яцько Клиша, Федір Лобода, Лук'ян Мозиря, Тиміш Носач, Мартин Пушкар, Семен Савич, Василь Томиленко та багато інших. За свідченням сучасників, багато полковників і «знатних осіб» були «сопряжені с ним близким свойством й любовию» [2, с. 145].

Важливу роль у становленні нового соціального прошарку відіграли представники православних шляхетських родин, які за висловом тогочасного польського хроніста, «вроджену цноту шляхетську покинувши, до не приятеля пристали». Вихідці зі шляхетських родин обіймали різноманітні посади генеральної та полкової старшини [3 с. 165–166; 4, с. 163].

Поповнення лав козацької старшини хоча і нечасто, але відбувалося і з середовища інших верств населення: міщанства, селянства, духовенства.

Джерелом поповнення нового старшинського прошарку стало і духовенство. У перші роки Національно-визвольної війни чимала кількість вихідців із православних родин обіймали урядові посади у Війську Запорізькому. Наприклад, І. Грабовський, П. Коритко, М. Чевага, Г. Яцкович, маючи духовний сан, довгий час перебували на посадах полковників та сотників [5, с. 56]. Подібна тенденція щодо переходу вихідців із духовного стану до лав козацької старшини збереглася і в наступні періоди.

Реальна можливість потрапити до старшинського кола вихідцям із нижчих прошарків суспільства – рядовим козакам, міщанам, селянам – була дуже низькою. Про це може свідчити такий факт. У середині 90-х рр. XX ст. професор Ю. Гасцький опублікував невелику статтю, присвячену історії походження старшинських родів у Гетьманщині. Загалом, ним було наведено дані по 60 родинам, представники яких обіймали ті чи інші посади в Гетьманщині – від сотника до гетьмана. Математичний аналіз даних, які були наведені дослідником, свідчить, що 27 родин або 45% від загальної кількості, мали шляхетське походження, 18 родин або 30% – козацьке, 7 родин або 12% – міщанське, по 4 родини або по 6% – селянське або духівницьке походження [6, с. 32–33].



Сприяв цьому процес стабілізації життя у Гетьманщині з 80-х років XVII ст., який посилив автономістські тенденції козацького стану. Як слушно зазначають історики, наступні десятиліття стали часом економічного благополуччя та культурного розвитку країни [7, с. 14]. Вихід із воєн, що точилися третю чверть XVII ст., сприяв виникненню уявлень та ідей, що підсилювали традиційні тенденції у суспільному житті. У межах цих тенденцій формувалася українська ранньомодерна еліта, яка прагнула до панування у власному краї.

Саме у цей період старшина почала називати себе «шляхетством Малоросії». У Московській державі дворянство також послуговувалося терміном «шляхетство», але на відміну від Гетьманщини, воно не вкладало у це слово «шляхетського» змісту, притаманного центральноєвропейським елітам. Козацька старшина подібно до центральноєвропейських еліт усвідомлювала власне суспільно-політичне становище як реалізацію «прав», «привілеїв», «свобод», «вольностей». Маючи багатство, яке давало реальну владу, козацька старшина прагнула легітимізувати свій статус. У таких умовах для знатного товариства було вкрай важливим не опинитися на узбіччі цього процесу і закріпити за собою право на отримання місця у державному апараті, що гарантувало у подальшому підвищення особистого соціального статусу, тим паче, що на той час для реалізації цього завдання склалися достатньо сприятливі умови.

Бюрократизація та централізація державного апарату Гетьманщини призвела до виникнення проблеми дефіциту кадрів, оскільки урядова старшина не могла вже справитись із вирішенням усіх проблемних питань, які виникали у сфері державного управління. Значний потенціал спостерігався в середовищі представників знатного військового товариства, яке, маючи матеріальні ресурси для забезпечення власних потреб і виконання покладених на них завдань, водночас не було значною мірою залучено до виконання суспільно важливих функцій. Саме цей прошарок реєстрового козацтва отримав офіційну назву «Значне військово товариство».

У добу І. Мазепи відбулося утвердження інституту Значного військового товариства – бунчукового, значного / значкового та військового. Ці звання надавалися родичам генеральної, полкової та сотенної старшини й особам, які це заслужили з погляду гетьманської адміністрації. Носії цих звань урівнювалися зі старшиною і могли при нагоді заміщати відповідні посади. Ця ієрархія долучених до влади людей закріпила існування спадкової знаті, що відмежовувалася від решти козацтва шляхом здобуття «привілеїв» [8, с. 405].

Представники Значного військового товариства долучалися до влади наступним чином: товариш виконував різні обов'язки (кур'єрська служба, судові розслідування тощо), коли займав військову або адміністративну посаду, його викреслювали з реєстру «товариства». Таким чином, існувала верства долучених до влади людей [9, с. 47–48]. Саме на 20–30-ті роки XVIII ст. Значне військово товариство, яке складалося із бунчукових, військових та значкових товаришів, перетворилося на ієрархічну структуру.

За представниками найзаможніших і найвпливовіших родин Гетьманщини закріпилася назва «бунчукові товариші». Після смерті І. Скоропадського, коли «під бунчук» почала брати Генеральна військова канцелярія, статус бунчукових товаришів став найвищим серед рангів Значного військового товариства. Вони підпорядковувалися безпосередньо гетьману, не підлягали місцевій адміністрації та були звільненими від виконання військових повинностей. Переважна більшість найвищих службовців (генеральна старшина, полковники, полкова старшина) діставали посади з лав бунчукових товаришів. Володарі цього рангу були потенційними претендентами на посаду полковника [10, с. 33].

На середньому шаблі ієрархії перебували військові товариші, які підкорялися Генеральній військовій канцелярії. Військові товариші – ті, хто побував на урядах полкових старшин, сотників, сотенної старшини. Вони займали другу позицію у Значному військовому товаристві після бунчукових товаришів. До іншого шляху здобуття рангу військового товариша належали зв'язки у козацькій адміністрації, освіта та особисті якості кандидата. Саме цим шляхом вихідці з низів досягали чинів сотника та службовців Генеральної військової канцелярії, яких набирали з середовища військових товаришів [11, с. 166–174].



Найчисельніший щабель становили значкові товариші, які підлягали владі полковника і займали посади нижчої полкової старшини та канцеляристів. Значкові товариші з диференціацією Значного військового товариства зайняли найнижчий ранг у структурі останнього. Значковими товаришами зазвичай ставали через успадкування рангу Значного військового товариства. Суспільство Гетьманщини до нобілітації малоросійського шляхетства було відкритим. Тому гарні стосунки з вищими представниками козацької старшини, високий освітній рівень, тривала та сумлінна служба давали можливість здобути цей ранг представникам низів козацького суспільства. Значкові товариші відігравали помітну, а інколи й виключну роль на сотенному рівні [12, с. 5].

Перелічені ранги передбачали певні права та обов'язки [13, с. 33]. В обмін за різні види державних служб Значне військово товариство мало привілеї. Найбільшим із них було право володіти маєтками, на яких селяни несли «тягlostь», «послушенство». Ця еліта мала правові прерогативи: справи бунчукових і військових товаришів розглядалися у найвищому судовому органі – Генеральному військовому суді. Усі представники еліти мали імунітет від будь-яких позовів судів нижчого рангу. Крім того, бунчукові та військові товариші могли впливати на політичні рішення через Раду старшин.

Характерно, що будь-яка група, яка виконувала певну функцію в управлінні Гетьманщиною, набувала пільг стосовно оподаткування і судовий імунітет. У період гетьманства Д. Апостола набула поширення практика отримання військовими канцеляристами гетьманської протекції, що піднімало цю освічену групу у соціальній ієрархії Гетьманщини [14, с. 347].

Окремі представники козацької старшини у період гетьманування І. Скоропадського намагалися відстояти традиційне суспільно-політичне життя. Так, переяславська старшина в серпні 1721 року легально у дусі інтелектуального обґрунтування традиційного життя військовими канцеляристами обстоювала свої «права та вольності». Козацькі старшини хотіли бачити полковником «кого мы, полчане, похочем, вольными голосами» «з наших же малороссийских людей», «тутешних родимцо ... свои власные и грунта и достатки маючих», «иноземцам бы в том благопризрительном на нас Вашего Царского Величества повелением отказывать понеже они, як в інших полках ... делается, обидливе в неподешнему обыкновению с полчанами своими поступают» [15, с. 55].

Суспільство Гетьманщини до набуття козацькою старшиною статусу російського дворянства було відкритим. Представники українського суспільства при бажанні могли переміщуватися з одного стану в інший, причому високою була як горизонтальна, так і вертикальна мобільність населення. У свідомості козацького стану закріпилося правове визнання української соціальної реальності, відмінної від російської.

Висновки. Поданий вище матеріал дозволяє говорити про складну еволюцію, яку переживав козацький стан протягом другої половини XVII – першої половини XVIII ст. На початку Національно-визвольної війни цей стан являв собою соціальний прошарок із фактично відсутніми становими перегородками, доступ до яких був відкритий представникам усіх без винятку тогочасних верств населення. У процесі соціально-економічного розвитку та відновлення феодальних відносин всередині країни поступово відбувається відмежування козацького і старшинського стану від непривілейованих верств населення. Випадки отримання старшинських звань стають дедалі більш рідкісним явищем, а окремі категорії «посполитих» взагалі втрачали право на перехід до лав козацтва. Паралельно зі скороченням випадків залучення до формування старшинських кадрів вихідців із низів домінуючою стає тенденція до збереження старшинських звань у межах тих родин, представники яких обіймали ті чи інші старшинські уряди. Починає формуватися інша ознака станової організації суспільства – спадковість.

Урядова старшина з другої половини XVII ст. починає виокремлюватися з-поміж рядового козацтва і перетворюватися на окремий привілейований стан. Таким чином можна говорити про початок не просто внутрішньої диференціації козацького стану, а про формування у його надрах нового привілейованого стану, остаточне виокремлення і закріплення юридичного статусу якого відбулися вже в наступному столітті.



Отож, фактично було розірвано станова замкнутість українського суспільства, яка завжди була характерною ознакою всіх суспільств середньовіччя. Так, шляхту було позбавлено виняткового права на політичну репрезентацію суспільства, адже цю функцію до своїх рук перебрало реєстрове козацтво.

Список використаних джерел:

1. Кривошея І. Козацька старшина Переяславського полку (1648–1782): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: [спец.] 07.00.01 «Історія України» / Київський університет імені Тараса Шевченка. Київ, 1998. 16 с.
2. Самійло Величко. Літопис: у 2 т. / Самійло Величко. Київ : Дніпро. Т. 2. 1993. 642 с.
3. Липинський В. Україна на переломі (1657–1659) / В. Липинський. Київ, 1997. 305 с.
4. Пиріг П. Шляхта Чернігівщини в другій половині XVII ст. *Київська старовина*. 2000. № 2. С. 143–145.
5. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст. Київ, 1999. 107 с.
6. Гасцький Ю. Походження старшинських родів в Гетьманщині // *Українська культура*. 1995. № 4. С. 32–34.
7. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией: в 15-ти т. Санкт-Петербург : Братьев Пантелеевых. Т. 10. 1878. 838 с.
8. Яковенко Н. Нарис середньовічної та ранньомодерної історії України. Київ : Критика, 2006. 470 с.
9. Когут З.Є. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ : Критика, 2004. 351 с.
10. Панашенко В.В. Військові товариші // *Київська старовина*. 1998. № 3. С. 166–174.
11. Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.). Київ, 1995. 211 с.
12. ЦДІА України в м. Києві Ф. 51 Опис 3 спр. 5125. Справа про виплату грошей на утримання членів Комісії по переводу і своду правних книг в м. Москви. 21 грудня 1735 р. 4 жовтня 1736 р. 40 арк.
13. Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. Київ : Видавничий дім «Стилос», 2004. 302 с.
14. Пархоменко В. Конец Старой Малороссии (1733–1786 годы в истории левобережной Украины) // *Киевская Старина*. 1905. Т. ХСІ. С. 342–349.
15. Інститут рукописів НБ ім. В. Вернадського. Фонд Всеукраїнської академії наук (1918–1934) спр. 11608. 3 життя м. Василькова у XVIII ст. (Стаття). (20 рр. XX ст.) Рукопис та копія (уривок). 83 арк.

